

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Педагогічний факультет
Кафедра педагогіки дошкільної та початкової освіти

**ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З
АГРЕСИВНИМИ ТЕНДЕНЦІЯМИ В ПОВЕДІНЦІ**

Кваліфікаційна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

Виконала: студентка 2 курсу 11-221 групи
Спеціальності 013 Початкова освіта
Освітньо-професійної (наукової)
програми Початкова освіта
Філь Крістіна Русланівна
Керівник к.психол.н., доцент Казаннікова О.В.
Рецензент к.пед.н., доцент Мельничук Ю.Ю.

Херсон – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Теоретичний аналіз проблеми агресивної поведінки в молодшому шкільному віці	6
1.1. Агресія як психічний стан, процес, поведінка особистості.....	6
1.2. Психолого-педагогічна характеристика молодших школярів.....	10
1.3. Специфіка агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку.....	15
РОЗДІЛ 2. Організація і зміст психологічного супроводу молодших школярів з агресивною поведінкою	22
2.1. Психологічний супровід як технологія оптимізації розвитку дитини.....	22
2.2. Емпіричне дослідження проявів агресії в поведінці молодших школярів.....	25
2.3. Аналіз засобів корекції негативних проявів агресивної поведінки молодших школярів.....	34
ВИСНОВКИ	44
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	46
ДОДАТКИ	50
Додаток А. Експертна оцінка агресивності молодших школярів.....	50
Додаток Б. Текст опитувальника А. Басса, А. Дарки	51
Додаток В. Приклади занять для першокласників.....	53
Додаток Г. Рекомендації батькам агресивних дітей.....	55
Додаток Д. Кодекс Академічної доброчесності.....	56
Додаток Е. Довідка про перевірку на текстові збіги.....	57

ВСТУП

Реалії сьогодення відзначаються значними змінами в суспільно-політичному, економічному і духовному житті українців. Ці зміни спричиняють неоднозначні тенденції як позитивного, так і негативного характеру. Особливу тривогу викликають факти, які свідчать про криміналізацію чималої частки громадян. За результатами чисельних досліджень сьогодні найбільш поширеною формою порушення соціальної поведінки є агресія. Агресивні прояви у дітей є однією з найбільш гострих проблем не тільки для працівників сфери освіти, але й для суспільства в цілому. Ріст дитячої злочинності, збільшення числа дітей, які проявляють агресію в повсякденному житті, висувають на перший план завдання вивчення психологічних умов, які викликають ці небезпечні явища. Особливо важливим вивчення агресивності є в молодшому шкільному віці, коли ця риса перебуває в стадії свого становлення й коли ще можна прийняти своєчасні коригувальні міри. Слід зауважити, що тривалий час проблема дитячої агресії була закритою для вивчення, спостерігаються спроби перенесення законів поведінки агресивної дорослої людини на поведінку дитини. Агресивна поведінка властива більшості дітей. Однак у певних дітей агресивність стає стійкою характеристикою особистості. В результаті у дитини виникають складності із самореалізацією, особистісним розвитком, спілкуванням з оточуючими людьми. Дитина з агресивними проявами створює масу проблем не тільки навколишнім, але й самій собі. Саме тому, у психолого-педагогічній науці особливої актуальності набули дослідження, орієнтовані на пошук засобів попередження та зменшення проявів агресії у дітей молодшого шкільного віку.

Актуальність дослідження полягає аналізі причин та проявів агресивності дітей, в обґрунтуванні необхідності психологічної підтримки молодших школярів з агресивними тенденціями в поведінці.

Мета дослідження полягає у теоретичному та емпіричному аналізі психологічних особливостей проявів агресії у молодших школярів та обґрунтуванні необхідності психологічного супроводу дітей з агресивною поведінкою.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати прояви та причини агресії як психологічного феномену.
2. Охарактеризувати особливості психічного розвитку в молодшому шкільному віці.
3. Розкрити специфіку агресивної поведінки молодших школярів.
4. Визначити сутність психологічного супроводу як технології оптимізації психічного розвитку дітей.
5. Емпірично дослідити агресивні тенденції в поведінці молодших школярів.
6. Проаналізувати методи психокорекції агресивної поведінки молодших школярів.

Об'єкт дослідження – агресивна поведінка дітей молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження – психологічний супровід молодших школярів з агресивними тенденціями в поведінці.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали загально-теоретичні положення наукової психології про закономірності процесу формування особистості (Л.І. Божович, Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, С.Л., С.Д. Масксименко та ін.); теоретичні трактування агресії та агресивності (З. Фрейд, Р. Джекобс, Н. Міллер, А.Басс, Л.Ю. та ін.); дослідження агресивної поведінки людини в контексті девіантної поведінки (А.Бандура, А. Басс, Л. Берковіць, О.Б.Бовть, С.м. Єніколопов, А.О. Реан, І.О. Фурманов та ін.); вивчення агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку (О.А. Атемасова, О.В. Бовть, І.А. Фурманов та ін.).

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань застосовувалися загальнонаукові методи теоретичного рівня (аналіз, синтез, порівняння, систематизація, узагальнення науково-теоретичних та емпіричних даних), методи емпіричного дослідження (спостереження, анкетування, проєктивні методики), які взаємодоповнювали один одного та забезпечували можливість комплексного пізнання предмета дослідження.

Емпірична база дослідження. Дослідження виконувалось на базі опорного закладу Чаплинська спеціалізована школа I-III ступенів .

Практичне значення роботи виявленням причин та специфіки проявів агресії в поведінці молодших школярів. Теоретичні положення та емпіричний матеріал дають можливість учителям початкових класів здійснювати психологічний супровід молодших школярів з агресивними тенденціями в поведінці.

Апробація. Основні ідеї та результати дослідження були представлені на засіданні кафедри педагогіки дошкільної та початкової освіти педагогічного факультету. Зміст роботи відображений у публікації «Агресивні тенденції в поведінці молодших школярів».

Структура та обсяг роботи. Дослідження складається із вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Список використаної літератури містить найменувань джерел. Робота викладена на ... сторінках.

РОЗДІЛ 1.

Теоретичний аналіз проблеми агресивної поведінки в молодшому шкільному віці

1.1. Агресія як психічний стан, процес, поведінка особистості

У сучасному суспільстві прогресує відчуженість, духовна спустошеність, цинізм, жорстокість, агресія. Проблема агресії стосується суспільства в цілому, і також є причиною хвилювань педагогів, батьків. Однак, перш ніж характеризувати специфіку агресивної поведінки молодших школярів, необхідно визначити сутність агресії як психологічної категорії.

У побутовому аспекті агресія сприймається людьми як негативний прояв людської природи. У науковій психології агресію визначають як «...поведінку чи дію, метою яких є нанесення фізичної і/чи психологічної шкоди, збитку або знищення іншої людини, групи людей, живих істот чи інших об'єктів.» [43, с.10]. Агресія майже завжди розуміється як асоціальна поведінка, яка спричинена відчуттям власної неповноцінності, невдалими пошуками місця у суспільстві, зацикленістю на несприятливих умовах життя, чи інших причинах, які перешкоджають задоволенню потре, досягненню цілей.

Слід зауважити, що навіть переклад поняття «агресія» є неоднозначним. Так, більшість словників вважають основою поняття агресія латинське значення – *aqquadior*, що в перекладі означає «нападаю» [32, с.7]. Якщо в основі терміну агресія лежить грецьке слово *aqquadede*, дещо змінюється сенс поняття – воно означає – йти вперед, наближатися [25, с.10]. В цьому понятті з'єднані протилежні тенденції. Отже, в основі терміну «агресія» лежать протилежні складові позитивна і негативна, які тісно сплетені між собою, і які часто неможливо відокремити. Наприклад, зовні агресія може виглядати як руйнівна, в той же час вона може бути необхідною ланкою у процесі творення.

Отже, агресивні тенденції закладені в самій природі людини. Виходячи з протилежних тенденцій в агресії виокремлюють позитивну агресію і негативну агресію. Позитивна агресія забезпечує індивіду, групі, чи суспільству в цілому можливість виживання, безпеки, а негативна агресія спрямована на задоволення прагнень шляхом заподіяння шкоди оточенню [1 с.4]. Всі інші різновиди агресії походять від цих основних форм позитивної і негативної.

Агресія як складне і неоднозначне явище може бути обумовлена великою кількістю внутрішніх і зовнішніх факторів і виявлятися у різних формах. Агресію також розглядають у вигляді дихотомій, в основі яких лежать різні підстави: фізична агресія і вербальна агресія, активна – пасивна, пряма – непряма, доброякісна – злоякісна агресія [33,с.334].

Виокремлюють біологічну адаптивну агресію, яка розглядається як реакція на загрозу інтересам індивіда. Така форма агресії виникла і закріпилась у філогенезі, властива як тваринам, так і людині. Проявляється спонтанно, яскраво з метою усунення загрози чи її причини. Злоякісна агресія не пов'язана із збереженням життя, вважається шкідливою. Така форма агресії не виступає захистом від нападу чи загрози; вона не закладена у філогенезі і специфічна тільки для людини. Злоякісна агресія спричинюється злістю та самоціллю. Також виділяють псевдоагресію - дії, результатом яких може бути шкода, але такі дії, як правило, не плануються. Оборонна агресія представляє собою реакцію на загрозу і є фактором біологічної адаптації. Метою оборонної агресії є не руйнування, а збереження життя [43,с.10-11].

Найбільш важливо виокремлювати агресію ворожу та інструментальну. Про ворожу агресію говорять у випадках, коли метою суб'єкта є нанесення шкоди, страждань жертві (як приклад можна згадати боулінг). Інструментальна агресія проявляється в ситуаціях,

коли індивід при нападі не має на меті нанести шкоду. Агресія в такому випадку є засобом досягнення інших цілей. Однак, як вважають дослідники, незважаючи на відмінності в цілях, інструментальна і ворожа агресії спрямовані на розв'язання конкретних задач [33,с.334-335].

О.А. Атемасова виділяє різні підстави класифікації агресії:

1) За спрямованістю на об'єкт:

- гетероагресія – спрямована на оточення (вбивство, зґвалтування, побиття, погрози, образи тощо.

- аутоагресія – спрямована на себе, самознищення, саморуїнвання, психосоматичні хвороби.

2) За причиною появи:

- реактивна агресія – реакція у відповідь на зовнішній подразник (сварка, конфлікт);

- спонтанна агресія – виникає без очевидної причини, під впливом якихось внутрішніх імпульсів (накопичення негативних емоцій, немотивована агресія при психічних розладах).

3) За цілеспрямованістю:

- інструментальна агресія – здійснюється як засіб досягнення результату;

- цільова (мотиваційна агресія) – виступає як заздалегідь спланована дія, мета якої заподіяння шкоди чи збитків об'єкту.

4) За відкритістю проявів:

- пряма агресія – спрямована безпосередньо на об'єкт, є причиною дратівливості, тривоги, збудження;

- непряма агресія – спрямовується на об'єкти, що безпосередньо не викликають збудження та роздратування, але є більш зручними для прояву агресії.

5) За формою:

- вербальна агресія – виражена у словесній формі (погрози, образи,

зміст яких свідчить про наявність негативних емоцій і можливості заподіяння моральної та матеріальної шкоди супротивнику);

- експресивна агресія – проявляється невербальними засобами (жестами, мімікою, інтонацією голосу);

- фізична агресія – пряме застосування сили з метою заподіяння моральної та фізичної шкоди супротивнику [1,с.6-8].

Така класифікація має практичну цінність. Однак, аналіз емпіричних досліджень свідчать, що в більшості випадків людина проявляє декілька видів агресивної поведінки. Слід, зауважити, що в більшості досліджень використовується традиційна класифікація агресії – ворожа та інструментальна.

Має сенс змістова характеристика агресії. Агресивна поведінка складається з пізнавального, емоційного та вольового компонентів.

Пізнавальний компонент – це розуміння ситуації, виділення об'єкта та обґрунтування мотиву для агресії.

Емоційний компонент – в проявах негативних емоцій (гніву, відрази, презирства, злості).

Вольовий компонент – цілеспрямованість, наполегливість, рішучість, ініціативність. Слід зауважити, що самі по собі наведені структурні компоненти є позитивними, але в контексті агресивної поведінки набувають негативного відтінку.

Ступінь вираження компонентів може бути різним. Це пов'язано з фізіологічними властивостями особистості (типом нервової системи, темпераментом, інтроверсією чи екстраверсією), можливою хворобою (як соматичною, так і психічною), розладами потягів, самооцінкою, рівнем інтелекту, рівнем самоконтролю і саморегуляції, навичками комунікації, конфліктами [1,с.5]. Важливим фактором виникнення агресії є спадковість, а також патологія під час вагітності. Все це свідчить, що при подоланні агресивної поведінки необхідно враховувати причини такої поведінки.

Все це свідчить про багатofакторність походження агресії. Взагалі поведінка людини в стані агресії значною мірою залежить від її характерологічних рис і особливостей виховання. Тому важливо визначити і наступне поняття, яке використовують поряд, це - «агресивність». Агресивність – це «властивість особистості, яка виражається у готовності до агресії» [43,с.10]. Агресивність є рисою характеру. Агресивність не завжди виявляється в явних агресивних діях. У більшості випадків вона спричинена рядом спадкових, особистісних, середовищних та ситуаційних факторів. В агресивної особистості агресивна поведінка у значному ступені обумовлена саме цією властивістю чи рисою характеру. А в неагресивної особистості агресивна поведінка обумовлена середовищ ними та ситуативними факторами.

Отже, агресія - це поведінка чи дія, метою яких є нанесення фізичної і/чи психологічної шкоди, збитку або знищення іншої людини, групи людей, живих істот чи інших об'єктів. Агресія як складне і неоднозначне явище обумовлена великою кількістю внутрішніх і зовнішніх факторів і виявлятися у різних формах. Агресивна поведінка складається з пізнавального, емоційного та вольового компонентів, ступінь вираження яких може бути різним, що обумовлено причинами виникнення агресивної поведінки. Агресивність - це властивість особистості, яка виражається у готовності до агресивної поведінки.

1.2. Психолого-педагогічна характеристика молодших школярів

Молодшими школярами вважають дітей віком від 6/7 до 10/11 років, які навчаються в 1 – 4 класах сучасної школи. Названий віковий етап завершує етап дитинства, саме тому його називають зрілим дитинством. Новою діяльністю в цьому віковому періоді стає навчальна діяльність, але молодші школярі ще багато часу і енергії віддають грі. У грі та

навчанні розгортаються їх стосунки з однолітками й дорослими, відбувається психічний розвиток, формуються психічні новоутворення [35,с.165].

Важливим критерієм цього періоду є поява нової соціальної ситуації розвитку: дитина-дошкільник стає учнем. Перш за все змінюється соціальне середовище поза сім'єю. Діти, які не відвідували заклад дошкільної освіти, вперше формально стають членами дитячого колективу. Навіть, коли діти вступають до школи після дошкільного закладу, їх положення у дитячому колективі відразу змінюється: у дитячому садку вони були старшими, а в школі – наймолодші.

Змінюється і становище дитини в родині: раніше вона була просто маленькою дитиною, а тепер – школяр, у якого є серйозні та обов'язкові заняття. Відповідно змінюється і ставлення дорослих до дитини [33,с.322].

Дошкільний і молодший шкільний вік розділяє «симптом утрати безпосередності», який свідчить, що між бажанням щось зробити і самою діяльністю виникає новий момент – з'ясування, що дасть дитині конкретна діяльність. Цей симптом виявляється як внутрішня орієнтація в тому, який сенс може мати для дитини здійснення діяльності: задоволення чи незадоволення своїм місцем у стосунках із дорослим, іншими дітьми. Так уперше виникає емоційно-сміслова орієнтувальна основа вчинку [15, с. 59].

У молодшому шкільному віці навчальна діяльність стає провідною, яка опосередковує систему стосунків дитини з навколишнім світом. Навчання своїм змістом і формою є передачею соціального досвіду, культурного надбання. Саме тому ця діяльність і за своєю метою, і за своїм змістом є суспільною діяльністю. Зміст та супутні цій діяльності взаємостосунки з вчителем є настільки важливими для першокласника, що він трансформує їх на інші види діяльності. Так, наприклад, школярі поза школою грають «у школу».

Навчальна діяльність має стандартну для будь-якої діяльності структуру. Навчальна діяльність молодших школярів є полімотивованою. Слід також зауважити, що мотиви навчання молодших школярів змінюються. Найбільш ефективним мотивом навчання молодших школярів є пізнавальний інтерес. Також серед мотивів молодших школярів присутні соціальні, серед яких потреба бути учнем, а також почуття обов'язку та відповідальності. Для більшості молодших школярів характерні і вузькоособисті мотиви – «задоволення самолюбства, прагнення до самоствердження, намагання відзначитися в колективі однолітків» [37, с. 155].

Визначальною рисою навчальної діяльності є те, що в її результаті відбуваються зміни самого школяра, його розвиток [15, 35, 37].

Навчальна діяльність сприяє формуванню основних психологічних новоутворень молодшого шкільного віку, серед яких довільність психічних процесів, внутрішній план дій, уміння організовувати навчальну діяльність, рефлексія. Довільність психічних процесів проявляється в тому, що дитина навчається свідомо ставити цілі, шукати і знаходити засоби їх досягнення, долати труднощі та перешкоди. Довільність позначається на пізнавальних процесах, які завдяки цьому перетворюються на вищі психічні функції. Молодший школяр навчається керувати власною поведінкою на основі заданих зразків. Це перетворює довільність на властивість особистості.

Внутрішній план дій проявляється у здатності до планування і виконання дій подумки. Це відбувається завдяки контролю і самоконтролю, самозвіту і самооцінці, які сприяють формуванню цього новоутворення. Окрім знань, умінь і навичок, які дитина отримує в процесі навчальної діяльності, дитина навчається навчатися, оволодіває способами організації навчання. Завдяки цьому молодший школяр перетворюється із об'єкта навчання в суб'єкт навчання.

Важливим новоутворенням молодшого шкільного віку є

рефлексія, яка свідчить про усвідомлення власних дій, психічних станів. Розвиток рефлексії залежить від уміння дитини оцінювати себе, бачити особливості власних дій, порівнювати їх з діями інших людей. Основою рефлексії є осмислення своїх суджень і вчинків з позиції їх відповідності цілям та умовам діяльності [35, с. 173-174]. Зрозуміло, що в молодшому шкільному віці ці нові властивості психіки ще не є досконалими, однак саме їх поява є основою подальшого розвитку дитини.

Для аналізу особливостей агресивної поведінки молодших школярів, для визначення її специфіки, необхідно звернути увагу на особливості соціальної поведінки дітей молодшого шкільного віку, оскільки агресія є проявом соціальної поведінки.

В молодшому шкільному віці соціальні стосунки дитини розширюються й диференціюються. На формування соціальної поведінки молодих школярів суттєво впливає перший вчитель (частіше вчителька). Вчитель є взірцем, його авторитет перевищує авторитет батьків, особливо у першокласників. У зв'язку з тим, що першокласники схильні до наслідування, вчитель є відповідальним за свою поведінку, за демонстрацію зразків соціальної поведінки. У другому, третьому класі особистість вчителя стає менш значущою для дитини, більш тісними стають стосунки з однолітками. З орієнтацією на однолітків менш значущою стає емоційна залежність від батьків. Дитина набуває самостійності. Однак, в молодшому шкільному віці контроль з боку батьків ще зберігає своє значення. Зразки поведінки батьків є для дитини важливішою умовою формування соціальної поведінки. Якщо батьки демонструють агресивну поведінку, без сумніву, така поведінка буде властива і для дитини.

У молодшому шкільному віці для розвитку взагалі і для соціального розвитку дитини все більше значення набуває її спілкування з однолітками. Молодші школярі цінують участь у груповій взаємодії,

тому дієвими стають санкції з боку однолітків. Слід зауважити, що сучасні діти використовують суворі і навіть жорсткі санкції – побиття, образи, виключення з колективу. Поширення набуває таке явище як боулінг. Однак, взаємодія з однолітками має і позитивні характеристики. У молодшому шкільному віці зароджується дружба, яка, як правило, реалізується в класі і переважно із своєю статтю. Найбільш поширеною є групова дружба, яка сприяє розвитку самосвідомості і формування відчуття спільності із колективом подібних до себе. Слід зауважити, що популярності в класі шкодить як надмірна агресивність, так і надмірна сором'язливість.

Таким чином, молодший шкільний вік є періодом інтенсивного психічного і особистісного розвитку, який зумовлюється особливістю соціальної ситуації розвитку – навчанням у початковій школі. На цьому віковому етапі провідною діяльністю стає навчання - суспільно важлива діяльність, основою якого є пізнавальний інтерес і нова соціальна позиція. У молодшому шкільному віці продовжують розвиватися основні пізнавальні процеси, які наприкінці навчання перетворюються на вищі психічні функції, яким властива довільність і опосередкованість. В процесі навчальної діяльності розвиваються основні новоутворення молодшого шкільного віку: довільність психічних процесів, внутрішній план дій, вміння організувати навчальну діяльність, рефлексія. У молодшому шкільному віці інтенсивно формується соціальна поведінка дітей, на яку впливають авторитет першого вчителя, зразки поведінки батьків, взаємовідносини з однолітками.

1.3. Специфіка агресивної поведінки молодших школярів

Останнім часом педагоги відзначають тенденцію до збільшення рівня агресивності дітей: вони більш галасливі, крикливі, непосидючі, швидше вступають у конфлікти, користуються ненормативною лексикою, схильні до бійок. Бесіди з батьками також свідчать про підвищення агресивності дітей. З дітьми важко впоратися, вони стали більш жорсткими. У прагненні досягти бажаного діти маніпулюють батьками. У засобах масової інформації з'являється більше повідомлень про агресивні вчинки дітей. Статистика фіксує загальне збільшення правопорушень неповнолітніми, в тому числі і серед молодших школярів (раніше піком агресивності вважався підлітковий вік). Все це робить актуальним питання розв'язання проблеми дитячої агресивності.

Слід зауважити, що багато помилок виникає у зв'язку з помилковим трактуванням агресивної поведінки дитини. Іноді за агресивну поведінку сприймають нормальні реакції дитини на ту чи іншу ситуацію. Безумовно, такі ситуації можуть не подобатися дорослим, але в такій поведінці відсутня патологія, і вона скоріше свідчить про не сформованість адекватних способів соціальної поведінки у різних ситуаціях. Буває і навпаки: агресія може мати хворобливу основу, але батьки, педагоги її недооцінюють.

Як вже було визначено, агресія – це деструктивні, негативні дії, пов'язані з нанесенням комусь шкоди. Але не завжди негативні прояви поведінки у дітей є ознаками агресії. Якщо до дитини погано ставляться, то вона починає вередувати, робити навпаки, може вдарити, щось зруйнувати. Якщо хтось із дорослих вчиняє дома скандали й бійки, дитина може наслідувати таку поведінку. Якщо дитина пережила стресову ситуацію, була налякана, це може обернутися агресією. Існує багато ситуацій, які демонструють складність і багатофакторність дитячої агресії. У будь-якому випадку дитяча агресія не є однозначно

негативним явищем. У деяких випадках вона може бути необхідною для існування дитини.

У молодшому шкільному віці агресивні прояви різноманітні і мають індивідуальні відмінності. Основними причинами прояву дитячої агресії є:

- прагнення привернути увагу однолітків до себе;
- прагнення отримати бажаний результат;
- прагнення бути головним;
- захист та помста;
- бажання принизити гідність іншого з метою підкреслення своєї переваги.

Виникненню агресивних якостей сприяють деякі соматичні захворювання або захворювання головного мозку. Значну роль відіграє виховання в родині.

Суттєвим чинником виникнення агресивної поведінки в молодшому шкільному віці є особливості виховання в родині. Формування агресії в молодшому шкільному віці спричинюють авторитарність, холодність, жорстокість батьків. На виникнення агресивної поведінки впливає і характер покарань, які зазвичай застосовують батьки у відповідь на прояви агресії, спалахи гніву дитини. Спричинюють агресію дітей два полярні методи виховного впливу: поблажливість і суворість. Агресивні діти однаково часто зустрічаються і у занадто м'яких батьків, і в надмірно суворих батьках. Агресивна дитина часто відчуває себе знедоленою, нікому непотрібною. Жорстокість чи байдужість батьків призводять до порушення дитячо-батьківських відносин. У таких умовах дитина впевнена, що її не люблять і починає шукати спосіб привернути до себе увагу. Часто використовуючи для цього неадекватні прийоми. На гарну поведінку дитини батьки не звертають увагу, вважаючи її нормою, а на порушення поведінки реагують. Дитина погоджуючись на будь-яку увагу, прагне

розлютити батьків. Така поведінка є спробою завоювати своє місце в соціумі. Інших способів дитина не знає, кількість реакцій навіть на стандартні ситуації у неї обмежена. Найчастіше це захисні реакції. Такі діти не можуть оцінити свою агресивність. Вони не помічають, що своєю поведінкою вони лише дратують оточуючих, їм, навпаки, здається, що весь світ проти них. Таким чином виходить замкнуте коло: агресивні діти ненавидять оточуючих, а ті, у свою чергу бояться їх [30, с. 87-88].

Агресія в молодшому шкільному віці набуває своєї специфіки. У молодшому шкільному віці найчастіше ініціаторами агресії виступає угруповання дітей. Поведінка агресивних молодших школярів у порівнянні з дошкільниками, стає більш організованою. Молодші школярі можуть планувати агресивні дії. Ворожа агресія переважає над інструментальною агресією. Проблеми вирішуються в колі однолітків, допомога дорослих не застосовується. З цієї причини зникає страх покарання за прояви агресії. У такій ситуації загострюється бажання ствердитися в ролі повноцінного учасника групи, в свою чергу, це спричинює зростання жорстокості та інших проявів ворожої агресії. Слід також зауважити, що молодші школярі не завжди усвідомлюють свою агресивну поведінку [1, с. 17-18].

Механізмами формування агресії в молодшому шкільному віці виступають:

- наслідування;
- підкріплення агресивної поведінки з боку інших людей;
- научіння за допомогою спостереження;
- самопідкріплення.

Моделями агресивної поведінки можуть виступати як живі приклади (батьки, ін. люди, однолітки), так і символічні зразки, що представляють ЗМІ. Для молодих школярів властиво наслідування поведінки екранних героїв, тому небезпечними можуть бути деякі

фільми, мультфільми, комп'ютерні ігри, які є пропагандою агресії.

Молодший школяр засвоює агресивну поведінку за допомогою спостереження, виділяючи випадки, коли агресія виявляється ефективним способом у досягненні мети, у впливі на інших. У ситуації ізоляції групою однолітків, досить ймовірно, що вона буде прийнятою в іншу групу дітей, таких же, як вона і де агресія буде прийнятним стилем поведінки. Багато в чому агресивна поведінка дітей молодшого шкільного віку визначається їхніми однолітками. Надто агресивні діти, потрапляючи в групу однолітків й одержуючи відсіч із боку інших дітей, стають менш агресивними. Пасивні ж діти залишаються такими ж.

О.А. Атемасова виокремлює чотири групи молодших школярів з різними варіантами агресії:

1. Діти, які схильні до фізичної агресії. Це активні, цілеспрямовані, діяльні діти. Вони відзначаються рішучістю, схильністю до ризику, безцеремонністю. Для них властива екстравертованість із честолюбством та прагненням до суспільного визнання, прагнення до лідерства. Ці характеристики поєднуються із умінням об'єднати однолітків, повести за собою. Такі діти схильні демонструвати свою силу та владу, домінувати над іншими людьми, проявляти садистські тенденції. Як правило, таких дітей побоюються однолітки, а дорослі не знають як з ними взаємодіяти.

2. Діти, схильні до прояву вербальної агресії. Такі діти характеризуються психічною неврівноваженістю, тривожністю, сумнівами та невпевненістю у собі. Як і діти попередньої групи, вони активні й працездатні, але схильні до дисфорії (зниженого настрою). Такі молодші школярі здаються похмурими, нетовариськими, але при близькому знайомстві стають говіркими. Вони майже постійно перебувають у стані внутрішньо особистісного конфлікту, який провокує напруження і збудження. На таких дітей особливо впливають неприємності, навіть дрібні. Ступінь їх реакції неадекватна силі

подразника. Вони вибухають навіть на слабкий подразник. При реальному чи уявному зменшенні їхньої значущості виникає спалах негативних емоцій, який вони не намагаються приховати і виражають у вербальній формі. Імпульсивність таких дітей поєднується із образливістю та консерватизмом.

3. Діти, схильні до непрямой агресії. Для таких молодших школярів властива надмірна імпульсивність, слабкий самоконтроль, низьке усвідомлення власних дій. Вони рідко замислюються над причинами своїх вчинків, не передбачають наслідки своїх дій, прагнуть до швидкого задоволення своїх потреб, без урахування обставин, правил поведінки, соціальних норм. Прихована агресія таких дітей є ознакою подвійності їх характеру. З одного боку вони можуть бути рішучими, сміливими, схильними до ризику, з іншого – м'якими, поступливими, конформними. Часто такі діти прагнуть привернути увагу до себе екстравагантними вчинками. Погано сприймають критику, реагують на неї образами.

4. Діти, схильні до негативізму. Такі молодші школярі демонструють вразливість. У їх характері домінують егоїзм, самовпевненість. Усе, що не співпадає з їх поглядами, зачіпає їх, викликає протест. Критику, а також байдужість сприймають як образу. Невміння керувати своїми емоціями провокує вираження негативного ставлення. При цих негативних рисах, такі діти розсудливі, виважені.

Слід зазначити, що агресія у дітей молодшого шкільного віку обумовлена діями специфічних вікових причин, і представляє собою нестійку форму поведінки. Агресія у молодшому шкільному віці є поширеною формою поведінки серед дітей, яка відображає складності соціальної ситуації розвитку молодших школярів, опанування ними соціальними нормами і правилами, становлення відповідних вимогам соціального середовища більш адаптивних форм поведінки.

Актуальним для характеристики проявів агресивної поведінки в

молодшому шкільному віці є відмежування «нормальної» та патологічної агресії. Розмежування таких видів агресії є складним процесом, але обов'язковим. І особливо проблематично це зробити стосовно дітей. Деякий ступень агресивності властивий дітям в нормі. Однак існує і агресія як психологічна патологія. Діти з патологічною патологією потребують медичного втручання.

Ю.Б. Можгинський наводить наступні ознаки патологічної агресії в молодшому шкільному віці:

1. Повторюваність агресивних дій, яка свідчить про те, що існує циклічність патологічних змін в емоційній сфері. Через визначений час ремісія змінюється агресивною поведінкою. В таких випадках сподівання на те, що цей стан мине, марне. Така дитина потребує заходів, спрямованих на нормалізацію психіки.
2. Наявність депресивних розладів. Такі розлади характеризуються зниженням настрою, пригніченістю, роздратованістю, загальмованістю. Як правило, депресивний настрій передують агресивним нападам. Особливу увагу слід звернути на тривалі періоди поганого настрою. Саме вони попереджають на можливість агресивного спалаху.
3. Суїцидальні висловлювання та дії. Такі висловлювання самі по собі є серйозним сигналом про небезпечний стан. Особливо, тепер, коли існують різні «ігри», які штовхають дитину до смертельної небезпеки. Такі думки у дітей виникають на фоні тривалого тужливого настрою. Відображенням такого настрою є роздратованість, конфліктність, гнів, загрози розправи, бійки. Але слід зауважити, що така поведінка більш властива підліткам. Однак, при психічних вадах може проявлятися і в молодшому шкільному віці.
4. Жорстокі акти у відношенні до рідних, домашніх тварин. Конфліктні ситуації бувають майже в кожній родині. Але звернути увагу слід на випадки, коли з боку дітей на батьків спрямована тяжка агресія. Найбільшу небезпеку представляють випадки, коли дії дитини

спричиняють пошкодження. До цієї групи належать і випадки садизму у ставленні до тварин. Така дитина потребує негайного медичного втручання.

5. Немотивована жорстокість. Причини такої поведінки можуть мати джерела в ранньому дитинстві або обумовлені жорстоким ставленням дорослих. У будь-якому випадку немотивована агресія є поганою прогностичною ознакою.

Наведені ознаки свідчать про значну вірогідність того, що агресивні ознаки дитини мають патологічну основу [25, с.55-57].

Отже, специфічними особливостями агресії в молодшому шкільному віці є наступні: ініціатором агресії є угруповання дітей; агресивна поведінка стає більш організованою; ворожнеча починає переважати над інструментальною агресією; проблеми вирішуються в колі дітей, не застосовується допомога дорослих, зникає страх покарання. Провокують агресивну поведінку молодших школярів введення суворих обмежень в поведінці, зростання втоми та перенасичення. На поведінку дітей впливають моделі поведінки, які їм демонструють батьки. В молодшому шкільному віці найбільш характерною є відповідна агресивність. Останнім часом джерелом становлення агресивної поведінки молодших школярів стають засоби інформаційних технологій – за допомогою ідентифікації діти намагаються наслідувати поведінку улюблених героїв (небезпечними є ігри, фільми що є пропагандою агресії).

РОЗДІЛ 2.

Організація і зміст психологічного супроводу молодших школярів з агресивною поведінкою

2.1. Психологічний супровід як технологія оптимізації розвитку дитини

Одним з ключових моментів модернізації сучасної освіти є технологія психологічного супроводу. Супровід трактується як метод, що забезпечує створення умов для прийняття суб'єктом оптимальних рішень у різних ситуаціях життєвого вибору. Етимологічно поняття супроводу розуміється як сприяння, спільний рух, допомога однієї людини іншій у подоланні труднощів.

Поняття психологічний супровід вживається для позначення не директивної форми надання психологічної допомоги, спрямованої на розвиток і саморозвиток особистості, допомоги, що запускає пошук прихованих ресурсів розвитку людини, опору на власні можливості й створення на цій основі психологічних умов для успішного встановлення зв'язків з оточенням.

Психологічний супровід – це складний процес взаємодії дорослого і дитини, того, хто супроводжує, і того, хто супроводжується, результатом якого є рішення та дія, які зумовлюють прогрес розвитку дитини.

Основною метою психологічного супроводу є створення психолого-педагогічних умов для повноцінного розвитку, становлення соціально успішної особистості. Основною задачею психологічного супроводу є забезпечення прав дитини на розвиток у відповідності зі своїми потенційними можливостями в реальних умовах її існування [19, с.6-7].

Психологічний супровід базується на традиціях гуманістичної

психології, суть яких полягає у безумовному визнанні цінності та унікальності особистості кожної дитини і права на реалізацію її властивостей і якостей. Психологічний супровід орієнтований на оптимістичну перспективу кожної дитини. Така орієнтація має об'єктивні причини: за різних варіантів розвитку кожна дитина має індивідуальний потенціал можливостей, достатніх для її успішної адаптації в соціокультурному просторі і, зокрема, у системі дошкільної освіти. Психологічний супровід забезпечує підтримку вже виявлених здібностей і стимулює ще невиявлені можливості та приховані здібності, надає дітям допомогу у подоланні проблем, формуванні соціальної поведінки, впливає на їхнє самопочуття і, таким чином виводить дитину на оптимальний рівень розвитку [19, с.6].

Організуючи процес психологічного супроводу соціально-особистісного розвитку дитини, педагог повинен пам'ятати, що виховувати і навчати кожну конкретну дитину треба не взагалі, а з урахуванням її особливостей, умов життя, досвіду.

У психологічному супроводі відкидається стереотип підведення розвитку дитини під існуючі встановлені стандарти. Вікові нормативи повинні бути лише орієнтирами, які дають можливість визначити особливості розвитку конкретної дитини, з метою подальшої оптимізації її розвитку [19, с.7].

Умовою ефективності означеної технології є усвідомлення педагогами необхідності системного супроводу, його безперервного характеру, спираючого на позитивний внутрішній потенціал розвитку дитини та взаємодію замість впливу.

Засобами реалізації психологічного супроводу є:

- вивчення психологічного розвитку дитини та умов її навчання і виховання;
- вплив на соціальне і освітнє середовище з метою створення умов розвитку адекватних особливостям дитини;

- корекційна і розвивальна робота з дитиною в індивідуальних або групових формах.

Конкретні задачі психологічного супроводу визначаються з урахуванням змісту життєдіяльності дитини на різних етапах дитинства.

Організація супроводу полягає у в узгодженні двох процесів:

- індивідуальний супровід дітей в умовах початкової школи;
- системний супровід, спрямований на профілактику або корекцію проблеми.

Індивідуальний супровід дітей в освітніх закладах передбачає виявлення і гарантовану допомогу дітям «групи ризику».

Системний супровід здійснюється у таких напрямках:

- розробка та реалізація програм освітніх систем з урахуванням створення більш сприятливих умов для розвитку дітей;
- створення профілактично-розвивальних-корекційних програм.

Змістовими компонентами психологічного супроводу є:

- діагностика – психологічне обстеження дітей, груп дітей, моніторинг змісту й умов індивідуального розвитку дітей, визначення причин, що ускладнюють їх розвиток;
- корекція – здійснення спеціальних заходів з метою усунення проблем в розвитку, поведінці, формування соціально корисної поведінки;
- реабілітація – надання психолог-педагогічної допомоги дітям, які перебувають у кризовій ситуації, з метою адаптації їх до соціуму;
- профілактика – своєчасне попередження відхилень у розвитку та становленні особистості, запобігання конфліктним ситуаціям;
- прогностика – розробка, апробація і застосування моделей поведінки групи та особистості у різних умовах, проектування змісту і напрямів індивідуального розвитку дитини та складання прогнозів, планів і тенденцій розвитку особистості і групи.

Агресивні діти належать до «групи ризику», тому доцільно по відношенню до них використовувати психологічний супровід [3].

Таким чином, психологічний супровід - це комплексна технологія підтримки та допомоги дитині, представляє собою системно організовану взаємодіяльність дорослого і дитини, яка детермінує прогрес дитини. Технологія супроводу створює оптимальні умови для соціально-особистісного розвитку дитини. Психологічний супровід агресивної дитини полягає у єдності діагностики і корекції, комплексності, мультидисциплінарності і спрямованості на позитивний результат по відношенню до дитини. Здійснення психологічного супроводу агресивної дитини можливе спільними зусиллями родини, психологів і педагогів початкової школи. Спільна робота повинна бути спрямована, перш за все, на створення сприятливих умов для розвитку позитивних якостей дитини.

2.2. Емпіричне дослідження прояві агресії в поведінці молодших школярів

Організація процедури та характеристика методів дослідження

Дослідження проявів агресивності у молодших школярів проводилось у грудні 2019 року на базі опорного закладу Чаплинська спеціалізована школа I-III ступенів. У дослідженні взяли участь 23 першокласника, серед яких 12 хлопчиків і 11 дівчаток. Вік дітей 6-7 років.

На першому етапі (підготовчому) був проведений теоретичний аналіз емпіричних досліджень, визначений комплекс психодіагностичного інструментарію.

На другому етапі була проведена контрольна діагностика проявів агресивності в учнів першого класу, проаналізовані результати емпіричного дослідження.

На третьому етапі були проаналізовані напрями та прийоми корекції негативних проявів агресивності у першокласників,

охарактеризовані напрями психологічного супроводу агресивних дітей, правила роботи і взаємостосунків з ними.

Для діагностики агресивних тенденцій молодших школярів нами було використано наступні *методи дослідження*:

1. Структуралізоване спостереження.

Метою такого спостереження є раннє виявлення молодших школярів, схильних до агресивної поведінки. Для спостереження пропонується перелік фрагментів – фіксованих форм агресивної поведінки, серед яких:

- упертість, прагнення заперечувати, відмовлятися;
- дратівливість;
- напади гніву, вибухи злості, обурення;
- прагнення образити, принизити;
- владність, намагання обстоювати своє;
- егоцентризм, невміння зрозуміти інтереси іншого;
- самовпевненість, завищена самооцінка.

Кожна окрема ознака не свідчить про виражену агресію. Випадкові, епізодичні прояви не є ознаками цієї властивості. Лише систематично спостережувані прояви перелічених особливостей поведінки можуть свідчити про агресивність молодшого школяра [1, с.125].

2. Експертна оцінка агресивності молодшого школяра (Г.П. Лаврентьєва, Т.М. Титаренко).

Методика орієнтована на дорослих (батьків, педагогів, психологів), яким пропонується оцінити прояви агресивності дитини за наведеними критеріями [1, с. 51-52; 11, с.46-47].

Критерії агресивності дитини наведені в додатках (Додаток А). Оцінювання здійснюється шляхом приписування за кожну позитивну відповідь 1 бала. Оцінка передбачає підрахування кількості балів:

1-6 балів: низька агресивність;

7-14 балів: середня агресивність;

15-20 балів: висока агресивність.

3. Опитувальник А. Басса, А. Дарки.

Опитувальник орієнтований на дітей, яким пропонується відповісти на 75 запитань. Текст опитувальника наводиться в додатках (додаток Б). Автори диференціювали види агресивних тенденцій:

1. Фізична агресія – використання фізичної сили проти іншої особи.
2. Непряма – агресія, обхідним шляхом направлена на іншу особу або ні на кого не направлена.
3. Роздратування – готовність до прояву негативних почуттів при щонайменшому збудженні (запальність, грубість).
4. Негативізм – опозиційна манера в поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти сталих звичаїв і законів.
5. Образа – заздрість і ненависть до оточуючих за дійсні і вигадані дії.
6. Підозрілість – у діапазоні від недовір'я і обережності по відношенню до людей до переконання в тому, що інші люди планують і шкодять.
7. Вербальна агресія – вираження негативних почуттів як через форму (крик, виск), так і через зміст словесних відповідей (прокляття, погрози).
8. Відчуття провини – виражає можливе переконання суб'єкта в тому, що він є поганою людиною, що чинить погано, а також розкаяння совісті, що відчуваються ним.

Відповіді оцінюються за шкалами таким чином:

1. Фізична агресія: +: 1, 25, 31, 41, 48, 55, 62, 68; -: 9, 17, 41.

Максимальна сума: 10.

2. Непряма агресія: +: 2, 10, 18, 34, 42, 56, 63; -: 26, 49.

Максимальна сума: 9.

3. Дратівливість: +: 3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72; -: 11, 35, 69.

Максимальна сума: 11.

4. Негативізм: +: 4, 12, 20, 28; -: 36.

Максимальна сума: 5.

5. Образа: +: 5, 13, 21, 29, 37, 44, 51, 58.

Максимальна сума: 8.

6. Підозрілість: +: 6, 14, 22, 30, 38, 45, 52, 59; -: 65, 70.

Максимальна сума: 10.

7. Вербальна агресія: +: 7, 15, 23, 31, 46, 53, 60, 71, 73; -: 39, 66, 74, 75.

Максимальна сума: 13.

8. Почуття провини: +: 8, 16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67.

Максимальна сума: 9.

Індекс ворожості включає 5 і 6 шкалу, а індекс агресивності (як прямої, так і мотиваційної) включає шкали 1, 3, 7.

Результат до 55% свідчить про норму, тобто цей вид агресії притаманний індивіду як ситуативна якість і не є його характерною особливістю.

Результат 55-70% - свідчить про достатню вираженість даної ознаки.

Результат вище 70% - яскраво виражена риса [1, с. 67-73].

3. Проективна методика «Неіснуюча тварина».

Для визначення різноманітних особистісних особливостей дітей схильних до агресивної поведінки доцільно використовувати тест «Неіснуюча тварина». Результати виконання методики дають можливість підтвердити результати спостереження. Дитині пропонують придумати і намалювати тварину, якої насправді не існує. коли дитина закінчить малювати, їй пропонують вигадати назву тварини і розповісти, як ця тварина живе. Розповідь дитини фіксують.

Тест «Неіснуюча тварина» якнайкраще віддзеркалює прояви агресивності. Це будь-які знаряддя нападу – роги, кігті, ікла, жало. Зображення зубів відображає схильність до вербальної агресії. Будь-які гострі нарости, які сама дитина не визначає як зброю нападу, є показниками агресивності. Навпаки, зброя непридатна для нападу є проявом не власної агресивності, а боязні агресії та спроби захиститися

від неї. Важливим є зовнішній вигляд тварини [11, с. 44-46].

Використання проєктивного тесту «Неіснуюча тварина» є інформативним для спеціаліста, однак висновки будуть більш об'єктивними за умови використання комплексу діагностичних методів.

Таким чином, діагностика агресивності дітей молодшого шкільного віку повинна бути спрямована на з'ясування причин, виду, змісту агресивних тенденцій дитини. Діагностичний комплекс повинен обиратися таким чином, щоб максимально повно охопити можливий діапазон проявів агресії. Діагностика повинна охоплювати не тільки дітей, а і близьких дорослих. Методи діагностики добирають з урахуванням віку, можливостей і особливостей дитини. Якість діагностики визначає можливість і результати колекційної роботи.

Аналіз результатів дослідження агресивності у молодших школярів

Виявлення агресивних дітей в класі не є самоціллю. Головна задача не постановка діагнозу, а з'ясування специфіки надання допомоги учням з агресивними тенденціями в поведінці. Результати експертного оцінювання агресивності дитини дорослими і результати опитування молодших школярів за допомогою методики Басса-Дарки передбачають кількісний аналіз.

Результати констатувальної діагностики представлені в таблиці 2.1.

Аналіз результатів емпіричного дослідження агресії молодших школярів за допомогою експертної оцінки педагогів показав, що середній арифметичний показник агресії дорівнює 10,34, цей показник знаходиться у межах середнього рівня і свідчить, що в класі - середній рівень агресивності.

Використання цієї методики дозволило виявити школярів із високим рівнем агресії - №№1,10, 12, 14, 15, 16, 21.

Таблиця 2.1

Показники рівня агресії молодших школярів

№	стать	Рівень агресії за експертною оцінкою	показники рівня агресії за шкалами методики Басса-Дарки								Індекс агресивності (ІА)	Індекс ворожості (ІВ)
			Фізична агресія	Вербальна агресія	Непряма агресія	Негативізм	Роздрагування	Підозрілість	Образа	Почуття провини		
1	х	18 високий	8	11	8	4	8	7	6	4	0,84	0,81
2	д	8 середній	4	6	4	2	5	3	4	3	0,43	0,38
3	д	7 середній	5	7	5	2	4	2	4	5	0,5	0,37
4	д	8 середній	3	6	5	1	4	3	5	5	0,43	0,5
5	х	9 середній	6	6	4	3	6	4	3	4	0,5	0,43
6	х	8 середній	4	5	5	2	5	3	3	3	0,43	0,11
7	д	5 низький	3	6	5	1	4	4	4	6	0,43	0,5
8	х	7 середній	5	5	4	2	6	5	4	4	0,43	0,5
9	х	8 середній	6	5	3	1	5	4	3	4	0,43	0,38
10	х	19 високий	10	8	7	3	8	8	5	5	0,81	0,72
11	д	9 середній	4	5	4	2	3	4	4	4	0,41	0,47
12	д	17 високий	8	11	8	4	7	9	6	7	0,82	0,83
13	д	7 середній	3	5	5	2	3	4	3	4	0,41	0,83
14	х	16 високий	9	9	8	4	8	8	6	6	0,81	0,77
15	х	18 високий	9	9	8	3	7	9	6	5	0,81	0,83
16	д	17 високий	8	10	8	3	8	8	7	6	0,81	0,83
17	х	7 середній	6	4	3	2	5	4	4	4	0,41	0,44
18	х	8 середній	5	5	3	2	5	3	3	4	0,41	0,33
19	х	8 середній	5	5	4	3	6	4	4	3	0,43	0,44
20	д	6 низький	4	7	5	2	4	4	5	5	0,5	0,5
21	д	16 високий	8	12	8	4	9	9	7	3	0,88	0,88
22	х	8 середній	5	4	3	3	4	3	3	3	0,37	0,31
23	д	4 низький	3	6	5	2	4	4	3	2	0,43	0,38

Результати частотного аналізу розподілу за рівнями виразності агресії представлені в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

Розподіл за рівнями агресії (у %)

Показник	Рівні (n=23)					
	Низький рівень		Середній рівень		Високий рівень	
	f	%	f	%	f	%
агресія	3	13,05	13	56,52	7	30,43

Частотний аналіз результатів розподілу за рівнями виразності агресії у молодших школярів показав, що в першому класі найбільший відсоток дітей (56,52%) продемонстрували середній рівень агресії, що є нормальним показником для дітей 6-7 років. Третина школярів (30,32%) виявили високий рівень агресії, що свідчить про порушення процесу формування в них соціально адекватної поведінки. 13,05% першокласників показали низький рівень агресії. Як правило, акцент в роботі з проблемними дітьми робиться на дітей з високим рівнем агресії, однак, слід зауважити, що діти із низьким рівнем агресії також потребують уваги і допомоги. Такі діти не можуть захистити себе від нападок більш рішучих однокласників, вони не заперечують, з усім погоджуються, намагаються не привертати до себе уваги. Їхня пасивність, деяка загальмованість виступають перешкодою для їх ефективної адаптації до шкільного навчання.

Аналіз результатів виконання методики Басса-Дарки дозволив виявити, що середньоарифметичні показники за шкалами «Негативізм» і «Почуття провини» методики знаходяться у межах до 55%, це свідчить про те, що ці види агресії притаманні учням як ситуативна якість і не є їх характерними особливостями. Дійсно, першокласники вже майже навчилися стримувати свої негативні реакції, заперечення, в той же час в них ще не закріпилась властивість відчувати провину за свої вчинки. Однак, у 39% дітей цей показник перевищує середній показник, що

свідчить про наявність у них почуття відповідальності за власні вчинки, і також може свідчити про особливості виховання таких дітей в родині. Середньоарифметичні показники за шкалами «Фізична агресія», «Вербальна агресія», «Непряма агресія», «Дратівливість», «Підозрілість», «Образа», перевищують 55%, цей факт свідчить, що означені якості проявляються досить виразно в поведінці першокласників. Порівняння індексів агресії і ворожості показало, що є незначні відмінності, однак середній показник індексу агресії дорівнює 55% і свідчить про виразність даної якості, індекс ворожості дорівнює 52% і свідчить про норму, що ворожі прояви першокласників не стійким характеристиками, проявляються вони ситуативно. Наведені показники співпадають з віковими нормами агресії і ворожості.

Аналіз окремих показників дозволив виявити наступне. Спостерігаються відмінності в у проявах агресії у дівчаток і хлопчиків. Так у хлопчиків переважає фізична агресія, а у дівчаток більш виразною виявилась вербальна агресія і непряма агресія. До проявів негативізму більш схильні дівчата, вони демонструють свою незгоду. Також у дівчат більше виражені підозрілість, образа і почуття провини. Хлопчики, навпаки виявились більш дратівливими, ніж дівчатка. Хлопчики починають інші шляхи отримання бажаного.

З метою наочної демонстрації отримані результати представлені у вигляді гістограми на рисунку 2.1.

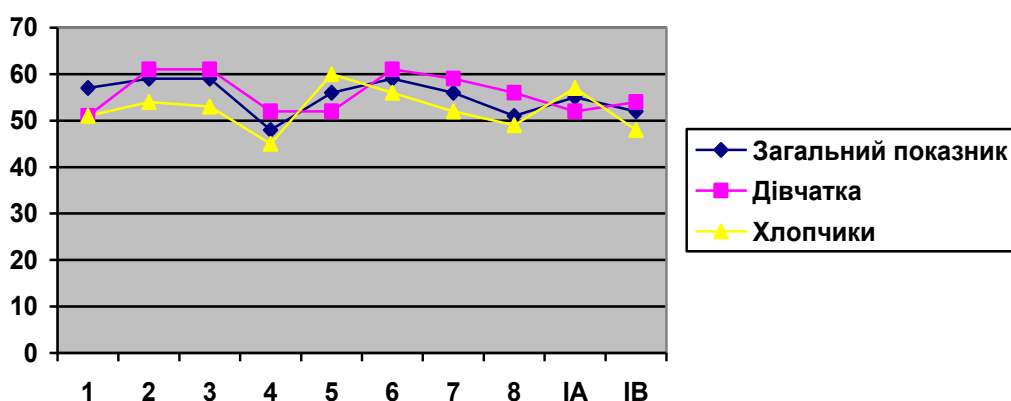

Рис. 2.1. Розподіл за показниками агресії і ворожості (у %)

Кількісний аналіз результатів експертної оцінки агресії педагогами і результатів опитування школярів було доповнено якісним аналізом малюнків дітей з теми «Неіснуюча тварина». Аналіз малюнків показав суттєві відмінності в малюнках дівчат і хлопчиків. Так, наприклад, в малюнках хлопчиків частіше зустрічаються зображення знарядь нападу, таких, як зуби, кігті, прояви агресії у дівчаток частіше проявляються у вигляді гострих виступів і виростів, незалежно від того, що вони зображують. Хлопці більш чітко промальовували мускулатуру, кулаки, широкі плечі. У малюнках дівчаток більше зустрічається елементи декору і прикрас. У дівчаток більше виявилось ознак страхів, ніж ознак агресії. Наведені відмінності є типовими для дітей 6-7 років.

Отже, на підставі отриманих результатів можна зробити наступні висновки: в першому класі переважають такі різновиди агресії як вербальна агресія, непрямая агресія, підозрілість. Спостерігаються відмінності в у проявах агресії у дівчаток і хлопчиків. Так у хлопчиків переважає фізична агресія, а у дівчаток більш виразною виявилась вербальна агресія і непрямая агресія. До проявів негативізму більш схильні дівчата, вони демонструють свою незгоду. Хлопчики починають інші шляхи отримання бажаного. Також у дівчат більше виражені підозрілість, образа і почуття провини. Хлопчики, навпаки виявились більш дратівливими, ніж дівчатка.

2.3. Характеристика засобів подолання негативних прояві агресивної поведінки молодших школярів

Аналіз сучасної шкільної практики свідчить, що школярів практично ніхто не навчає вміння формувати в себе установку на емоційні контакти з іншими людьми, розвивати здатність коригувати свої емоційні реакції на зовнішні та внутрішні впливи. Особливо це актуально саме для молодших школярів з агресивними проявами в поведінці. Однак корекційна робота має бути спрямована не тільки на дітей, а й на дорослих. Як засвідчує досвід, звичайні реакції дорослих на агресивну поведінку дітей лише посилюють особливості агресивних проявів і зовсім не сприяють розв'язанню проблеми. Як засвідчує С.Л. Коробко «ефективність корекційної роботи ґрунтується на розумінні, що подібні поведінкові особливості пов'язані з тим, що у внутрішньому світі накопичується надто багато руйнівних емоцій унаслідок незадоволення базисної, фундаментальної потреби людини бути потрібною для іншої людини» [19,с.391].

При прояві агресивності в поведінці будь-яка дитина потребує підтримки, не зважаючи на вид агресії злоякісну (патологічну) чи доброякісну. Однак, способи роботи з дітьми з різними формами агресії будуть різними. При доброякісній агресії корисним буде системний супровід, спрямований на профілактику й подолання проявів агресивної чи конфліктної поведінки. В аспекті системного супроводу увагу слід приділяти самосвідомості й самооцінці дитини, проблемі адаптації дитини до школи і в класному колективі. При патологічній чи злоякісній агресії більш адекватним та ефективним буде індивідуальний супровід такої дитини. У таких випадках працюють із особистісним потенціалом дитини і найближчим її оточенням. Основна задача при індивідуальному супроводі такої дитини – корекція деструктивних форм поведінки.

Також у психологічній корекційній роботі при різних формах агресивної поведінки необхідно враховувати рівні агресії.

Перший рівень – переживання емоційно-негативних станів із емоціями роздратування, незадоволення, гніву. З метою формування у дітей готовності до співпраці з дорослими, на першому етапі необхідно їх навчати різним формам саморегуляції.

Другий рівень пов'язаний із емоційно-особистісним, диференційованим ставленням, тому на другому етапі доцільно акцентувати увагу на психокорекційних мірах впливу, орієнтованих на особистісні установки. Тут корисно використовувати програвання у сюжетно-рольовій грі взаємостосунки з батьками, однолітками, іншими людьми, основним прийомом при цьому має слугувати децентрація.

Звичайно, основною задачею може бути формування у дітей усвідомлення необхідності стилю поведінки й поведінкову толерантність.

Тактика психолого-педагогічного впливу повинна спиратися на природу агресивної поведінки дитини. В одних випадках слід ігнорувати агресивну тенденцію і не фіксувати на ній увагу; в інших випадках - включати агресивні дії в контекст гри, надаючи їй новий соціально схвалений сенс. Також варіантом впливу може бути і такий – не приймати агресію і встановити заборону на подібні дії. Корисним є програвання агресивних дій з емоційно-позитивним розв'язанням ситуації.

Корекційну роботу з агресивними молодшими школярами, особливо на початку навчання в школі, доцільно проводити за наступними напрямками:

1. Соціалізація агресивності. Так можна назвати процес навчання контролю власних агресивних потягів і вираження їх у формах, які схвалюються у суспільстві. Найбільш простим способом є переключення гніву, що тільки зароджується, на інший вид діяльності, або змістити

його на безпечні об'єкти. Якщо агресія вже спалахнула, корисно дати дитині деякий час, а потім м'яко запропонувати допомогу. Читати нотації, залякувати не має сенсу, оскільки дитина не чує в цей момент нікого. Треба спробувати поговорити з дитиною, особливо на стадії згасання гнівного спалаху. При навчанні дитини конструктивним способом вираження гніву, використовують два напрями: прямо заявляти про свої почуття або виражати свій гнів у непрямій формі. Успіху сприяє демонстрація дорослими схвалених зразків поведінки.

2. Навчання дітей прийомам саморегуляції, умінню володіти собою в різних ситуаціях. Для того, щоб допомогти молодшому школяру оволодіти навичками самоконтролю, потрібно передусім навчити її усвідомлювати та розуміти свої почуття, оцінювати ситуацію спілкування й прогнозувати варіанти її розвитку. Тому будь-який відстрочений та обміркований варіант поведінки можна вважати певним досягненням [1,с. 79-80]. Агресивним дітям властиві м'язові закріпи, особливо в області обличчя і рук. Тому для агресивних дітей корисними є будь-які релаксаційні та психогімнастичні вправи. Важливо, щоб дитина, яка проявляє агресивні тенденції, конфліктність навчився допомагати сам собі, ознайомився з методами саморегуляції, самоконтролю. Приклади ігор, вправ наведені в додатках.

3. Відпрацювання комунікативних навичок. Агресивні діти іноді проявляють агресію і ще тому, що знають інших способів вираження почуттів. Задача дорослих – навчити їх виходити із конфліктних ситуацій прийнятними способами. З цією метою використовують: обговорення конфліктних ситуацій в колі, рольову гру.

Важливим є навчити агресивних дітей соціальним формам спілкування. У нормі вже до 6 років дитина засвоює базові комунікативні уміння (привітання, прохання про допомогу, надання підтримки, подяка, відмова, вміння слухати, співпрацювати, керувати, підкорятися). У першокласників, особливо в умовах адаптаційного

періоду, деякі комунікативні навички не використовуються дитиною, а деякі, навпаки, переважають. Тому необхідною є спеціальна робота, спрямована на розвиток компетентності у спілкуванні дітей з проявами агресії. Для цього корисно використовувати різноманітні тренінги.

4. Формування якостей особистості, які забезпечують ефективну взаємодію (емпатія, довіра до людей та ін.). Здатність до співчуття закладається на основі таких механізмів, як емоційне зараження та ідентифікація. За мірою становлення співчуття домінуючу роль починають відігравати моральні знання й соціальні орієнтації дитини. Розвивати емпатію й формувати інші якості особистості можна під час спільного читання, перегляду фільмів дорослого і дитини. Обговорення прочитаного, фільмів стимулює дитину до вираження дитиною своїх почуттів. Корисною також є рольова гра, під час якої дитина може побути на місці інших.

5. Вироблення навичок розпізнавання та контролю негативних емоцій. Агресивна дитина не здатна оцінити свою агресивність і часто вважає, що саме оточуючі її люди є агресивними. Дитина може назвати лише кілька основних емоційних станів, тому їм важко розпізнавати як свої, так і чужі емоції. Для вироблення навичок розпізнавання емоцій використовують різноманітні шаблони, таблиці, плакати із зображенням емоційних станів. Корисною є зворотна процедура самостійного вигадування емоційних станів та їх демонстрація. Допомагає дитині навчитися розпізнавати свої емоційні стани є малювання [1,с. 81-82].

На перших етапах роботи з агресивними дітьми корисно створювати такі ситуації, які допоможуть дитині виплеснути свій гнів. Існує думка, що такий спосіб роботи з дітьми може спричинити ще більшу агресію. Дійсно, на перших етапах дитина може стати більш агресивною, але через деякий час починає поводити себе більш спокійно. Існує значна кількість способів роботи з агресивною дитиною.

Зміст основних способів психологічної корекції реалізується у

підходах, серед яких психодинамічний, когнітивно-поведінковий і феноменологічний.

Психодинамічний підхід спрямований на усвідомлення інтрапсихічного або психодинамічного конфлікту та його відпрацювання. В межах цього підходу використовують різноманітні психокорекційні техніки, серед яких для молодших школярів найбільш ефективними є ігрові та малюнкові психокорекційні технології. Названа технологія сприяє активізації емоційної та комунікативної сфери особистості дитини, допомагають їй усвідомити подавлений конфлікт, виявити та проаналізувати поведінкову проблематику. Детальний опис названої технології наданий І.І. Мамайчук [22,с.38-42].

Когнітивно-поведінковий підхід спрямований на виправлення помилкових настановлень та допомогу дитині у переробленні переконань, які підтримують поведінкові розлади. Використання уяви, нових способів мислення та застосування стратегій активізують когнітивні процеси. Знання дитини про себе та світ впливають на її поведінку. Технології когнітивно-поведінкового підходу використовують у корекції агресії дітей з метою оптимізації стосунків між дитиною та батьками. Поширеними та ефективними техніками в цьому підході є «Ідентифікація емоцій», «Декатострофікація», «Переребільшення», «Позитивна оцінка проблеми» та інші [22,с.34-38].

Феноменологічний підхід спрямований на створення спеціальних умов, за яких відбувається актуалізація особистісного потенціалу дитини, усвідомлення нею своїх справжніх переживань, прийняття себе. У межах цього підходу передбачається створення таких умов, за яких дитина відчуває безумовне прийняття і підтримку дорослого (психолога, педагога, батьків). Зміни в поведінці досягаються не внаслідок застосування особливих психокорекційних технологій, а у зв'язку з переживаннями дитиною цих стосунків. Також, як в інших підходах використовуються різноманітні техніки, найбільш ефективними в

роботі з агресивними молодшими школярами є техніка «Робота з фантазіями», яка передбачає створення якогось предмету. Ідентифікуючись із предметом, дитина проектує на нього якісь свої особистісні якості [22,с.46]. Технології феноменологічного підходу сприяє формуванню в дитини самосвідомості, самоконтролю, відповідальності за свої вчинки. Аналізуючи різноманітні підходи, технології, інструменти психологічної корекції прояві агресії у молодших школярів, необхідно зауважити, що при всьому різноманітті психологічних прийомів, необхідно «враховувати найголовніше – суб'єкт психологічного впливу з його клініко-психологічними та психолого-педагогічними особливостями» [22,с.48].

Хаотичне, не відповідне конкретному випадку, індивідуальним властивостям дитини використання різноманітних психокорекційних технік може негативно вплинути на стан дитини, а іноді може спровокувати нервово-психічні розлади. Тому при виборі методів психокорекції необхідно враховувати наступні фактори:

- психологічні, які включають особистісні характеристики дитини, специфіку внутрішньоособистісних і міжособистісних конфліктів, особливості сімейного виховання;
- педагогічні фактори – рівень розвитку ігрової та навчальної діяльності, рівень засвоєння знань, умінь, навичок, соціальної компетентності, характеристики педагогічної діяльності дорослих, які оточують дитину;
- клінічні фактори, які відображають особливості анамнезу, специфіку сомато-вегетативних чи психічних розладів, що супроводжують агресивну поведінку в молодшому шкільному віці.

Одним з найефективніших засобів корекції взагалі і корекції агресивності є соціально-психологічний тренінг. Основними завданнями тренінгу є: навчання дітей конструктивних форм поведінки та основ комунікації, розвиток здібності адекватного сприйняття себе та інших

людей, усунення надмірного напруження і регуляція соціальних відносин дітей. Засобами досягнення завдань психокорекції є наступні форми роботи: бесіда, рольове програвання ситуацій, вправи на самопізнання і самовиховання, етюди, пантоміма, образотворча діяльність, фізичні вправи, рухливі ігри, психогімнастика і ауторелаксація. Нами проаналізовано тренінг психокорекції агресивних тенденцій молодших школярів О.Б. Бовть [5,с. 18-20], а також комплекси занять, рекомендовані Т.Ш. Червонною [5,с. 48-49]. Приклад заняття представлений в додатках (Додаток В).

Під час роботи з агресивними дітьми молодшого шкільного віку високу ефективність має використання елементів ізотерапії. У роботі з ними можна використовувати різні способи малювання: пальцями, долоньками, ступнями. З метою корегування агресії можна ставити з дітьми вистави, в яких конфліктним, агресивним дітям необхідно давати ролі, що мають позитивну силову характеристику (багатирі, лицарі тощо).

Фахівці пропонують використовувати в роботі з такими дітьми рухливі ігри, які сприяють нейтралізації агресії, зняттю накопиченого напруження, навчанню ефективним способам спілкування [1, с.87-101].

Розвитку контролю над власними імпульсивними діями сприяють заняття пальчиковою гімнастикою. Їх можуть проводити як батьки, так і вихователі [1, с.125-138].

У деяких випадках при проявах дитячої агресії потрібне термінове втручання дорослих. Екстрене втручання має бути спрямоване на зменшення або уникання агресивної поведінки дитини в напружених ситуаціях. Іноді втручання дорослих допоможе уникнути ситуацій небезпечних для здоров'я, а іноді життя дитини. О.А. Атемасовою представлені правила втручання у конфліктні ситуації дітей, з метою запобігання негативних наслідків агресивної поведінки:

1. Спокійне ставлення у разі незначної агресії. Коли агресивна

поведінка не є небезпечною можна використати наступні стратегії: повністю ігнорувати агресивні реакції дитини; виразити розуміння дитячих почуттів («звичайно, тобі прикро...»); переключити увагу, запропонувати дитині щось зробити, попросити допомогу; позитивно пояснити поведінку («ти сердитий, бо втомився...»).

2. Акцентуація уваги на вчинках (поведінці), а не на особистості. Необхідно проводити чітку межу вчинком і особистістю, дорічно проаналізувати поведінку дитини разом, обговорити конкретні факти, які відбулися. Замість неефективного моралізування краще дитині вказати на негативні наслідки її поведінки та можливі напрями конструктивного вирішення конфліктної ситуації. Для зниження дитячої агресивності необхідно встановити зворотний зв'язок, використовуючи такі прийоми: визнання факту агресії («ти поводишся агресивно»); розкриття мотивів агресивної поведінки («ти демонструєш силу»); називання особистого почуття, обумовленого негативною поведінкою дитини («я хвилююсь, коли ти б'єш...»); нагадування правил («ми ж з тобою домовились...»).

3. Контроль за своїми негативними емоціями (роздратуванням, гнівом, злістю, страхом та безпорадністю), які виникають у ситуації взаємодії з агресивними і конфліктними дітьми. Батькам і фахівцям необхідно контролювати власні негативні емоції. Коли доросла людина керує своїми емоціями, вона не підкріплює агресивну поведінку дитини, не є негативним взірцем поведінки для дитини.

4. Важливим завданням дорослого є зниження напруження ситуації. Посилюють емоційну напруженість наступні помилки дорослих: підвищення голосу та зміна тону на погрозливий; демонстрація влади («буде так, як я скажу», «хто тут старший»); агресивні поза і жести; негативна оцінка особистості дитини, її родичів; використання фізичної сили; втягування в конфлікт сторонніх людей; порівняння дитини з ровесниками не на її користь; накази, вимоги, тиск, висміювання та

передражнювання та ін. Такі реакції дорослого можуть припинити агресивну поведінку дитини на обмежений час, але нанесуть більше шкоди, ніж агресивна поведінка самої дитини.

5. Збереження позитивної репутації дитини. Слід пам'ятати, що дитині складно визнати свою неправоту. Найгіршим є публічний осуд і негативна оцінка, які діти намагаються уникнути в будь-який спосіб. Тому дорослі повинні публічно мінімізувати провину дитини, або взагалі не виносити на загальний осуд; не слід вимагати повного підкорення дитині, корисно запропонувати дитині компроміс. Наполягаючи на повному виконанні умов, можна спровокувати новий вибух агресії дитини.

6. Демонстрація соціально схвалених зразків поведінки. Для виховання у дитини соціалізованої поведінки, дорослі самі повинні демонструвати неагресивні зразки поведінки: уважно слухати дитину, що дає їй можливість висловитися; навіювати спокій невербальними способами; прояснювати ситуацію за допомогою уточнюючих запитань; використовувати гумор; визнавати почуття дитини та ін. Слід пам'ятати про схильність дитини молодшого шкільного віку до наслідування, вони швидко переймають моделі поведінки дорослих, які постійно спостерігають [30, с.90-93].

Дорослим, які оточують агресивну дитину, важливо пам'ятати, що їхній страх перед випадками дитини сприяє підвищенню її агресивності. Цьому сприяє і навішування ярликів. Дорослі часто звертають увагу тільки на негативні дії дітей, а хорошу поведінку сприймають як належне. Для дітей важливо створювати «ситуації успіху», що розвивають у них позитивну самооцінку, упевненість у своїх силах, звертаючи увагу на їх добру поведінку і схвалювати їх. Рекомендації батькам агресивної дитини представлені в додатках (Додаток Д).

Таким чином, агресивна поведінка завжди ініціативна, активна, іноді небезпечна для оточення, а тому потребує грамотної корекції.

Формування просоціальної, неконфліктної поведінки дитини молодшого шкільного віку пов'язане з активним соціальним навчанням соціально схваленим формам поведінки, конструктивним способам розв'язання протиріч, набуттям знань і соціальних навичок, а також вихованням системи особистісних диспозицій, настанов, на основі яких формується здатність реагувати на конфліктну ситуацію соціально прийнятими способами. Тактика психолого-педагогічного впливу повинна спиратися на природу агресивної поведінки дитини. Корекційна робота має бути спрямована не тільки на дітей, а й на дорослих і на соціальне оточення.

ВИСНОВКИ

Аналіз теоретичних джерел, емпіричних досліджень, а також результати констатувальної діагностики дозволили зробити наступні висновки:

1. Агресія - це поведінка чи дія, метою яких є нанесення фізичної і/чи психологічної шкоди, збитку або знищення іншої людини, групи людей, живих істот чи інших об'єктів. Агресія як складне і неоднозначне явище обумовлена великою кількістю внутрішніх і зовнішніх факторів і виявляється у різних формах. Агресивна поведінка складається з пізнавального, емоційного та волевого компонентів, ступінь вираження яких може бути різним, що обумовлено причинами виникнення агресивної поведінки. Агресивність - це властивість особистості, яка виражається у готовності до агресивної поведінки.

2. Молодший шкільний вік є періодом інтенсивного психічного і особистісного розвитку, який зумовлюється особливістю соціальної ситуації розвитку – навчанням у початковій школі. Провідною діяльністю стає навчання. В процесі навчальної діяльності розвиваються основні новоутворення молодшого шкільного віку: довільність психічних процесів, внутрішній план дій, уміння організувати навчальну діяльність, рефлексія. У молодшому шкільному віці інтенсивно формується соціальна поведінка дітей, на яку впливають авторитет першого вчителя, зразки поведінки батьків, взаємовідносини з однолітками.

3. Специфічними особливостями агресії в молодшому шкільному віці є наступні: ініціатором агресії є угруповання дітей; агресивна поведінка стає більш організованою; ворожнеча починає переважати над інструментальною агресією; проблеми вирішуються в колі дітей, не застосовується допомога дорослих, зникає страх покарання. Провокують агресивну поведінку молодших школярів введення суворих обмежень в

поведінці, зростання втоми та перенасичення. На поведінку дітей впливають моделі поведінки, які їм демонструють батьки. В молодшому шкільному віці найбільш характерною є відповідна агресивність. Останнім часом джерелом становлення агресивної поведінки молодших школярів стають засоби інформаційних технологій.

4. Діагностика агресивності дітей молодшого шкільного віку повинна бути спрямована на з'ясування причин, виду, змісту агресивних тенденцій дитини. Констатувальна діагностика показала, що в першому класі переважають такі різновиди агресії як вербальна агресія, непрямая агресія, підозрілість. Спостерігаються відмінності в у проявах агресії у дівчаток і хлопчиків. Так у хлопчиків переважає фізична агресія, а у дівчаток більш виразною виявилась вербальна агресія і непрямая агресія. До проявів негативізму більш схильні дівчата, вони демонструють свою незгоду. Хлопчики починають інші шляхи отримання бажаного. Також у дівчат більше виражені підозрілість, образа і почуття провини. Хлопчики, навпаки виявились більш дратівливими, ніж дівчатка.

6. Агресивна поведінка завжди ініціативна, активна, іноді небезпечна для оточення, а тому потребує грамотної корекції. Формування просоціальної, неконфліктної поведінки дитини молодшого шкільного віку пов'язане з активним соціальним навчанням соціально схваленим формам поведінки, конструктивним способам розв'язання протиріч, набуттям знань і соціальних навичок, а також вихованням системи особистісних диспозицій, настанов, на основі яких формується здатність реагувати на конфліктну ситуацію соціально прийнятими способами. Тактика психолого-педагогічного впливу повинна спиратися на природу агресивної поведінки дитини. Корекційна робота має бути спрямована не тільки на дітей, а й на дорослих і на соціальне оточення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агресивна дитина: як їй допомогти / Упоряд. О.А. Атемасова. – Х.: Ранок, 2010. – 176с.
2. Адаптація учнів до шкільного навчання / Укладач О.Є. Марінушкіна, Ю.О. Замазій. – Х.: Ранок, 2011. – 192с.
3. Александрова Я.А. Неврозы детей младшего школьного возраста / Я.А. Александрова. – СПб.: Диля, 2001. – 96с.
4. Баришполь С.В. Посібник практичного психолога / С.В. Баришполь. – Х.: Основа, 2009. – 267с.
5. Бовть О.Б. Причини агресивної поведінки дітей дошкільного віку / О.Б. Бовть // Педагогіка і психологія. – 1997.– № 1. – С. 94-100.
6. Бовть О.Б. Проблеми психологічної діагностики агресивної поведінки дітей та підлітків / О.Б. Бовть // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 3. – С. 22-28.
7. Бовть О.Б. Психокорекційна робота з попередження агресивності дітей молодшого шкільного віку / О.В. Бовть // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. - №1. – С.18-20.
8. Веленко А.Г. Як зрозуміти дитину: нотатки психолога / А.Г. Веленко. – К.: Шкільний світ, 2011. – 104с.
9. Вчимо дітей спілкуватися / Упоряд. Л.В. Шелестова, Н.В. Чиренко, Н.В. Чернякова. – К.: Шкільний світ, 2011. – 128с.
10. Дитяча жорстокість. Як запобігти лиху / Упоряд. О.В. Снігульська. – К.: Шкільний світ, 2017. – 184с.
11. Діагностика і корекція агресивності у дітей / Упорядник Т.Ш. Червонна. – К.: Редакції загально педагогічних газет, 2014. – 128с.
12. Джинотт Х.Дж. Групповая психотерапия с детьми. Теория и практика игровой терапии / Х.Дж. Джинотт, Пер. с англ. – М.: Апрель-пресс, 2005. – 272с.
13. Дьяченко М.И. Психологический словарь-справочник / М.И.

- Дьяченко, Л.А. Кандыбович, С.Л. Кандыбович. – М.: ИД Куприянова, 2009. – 456с.
14. Емоційний розвиток дитини / Упоряд. С. Максименко. – К.: Мікрос-СВС, 2003. – 112с.
15. Заброцький М.М. Основи вікової психології. Навч. посібник / М.М. Заброцький. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2009. – 112с.
16. Карпенко Н.В. Діагностика психічного розвитку дитини в роботі педагога: Навч. посібник / Н.В. Карпенко. – К.: Каравела, 2008. – 192с.
17. Кайл Р. Детская психология: Тайны психики ребенка / Р.Кайл. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 416с.
18. Король А. Причини та наслідки явища боулінгу. веб-сайт «Співпраця міліції та громади задля безпеки» Електронний ресурс. – Київ, 2009. – Режим доступу: [http:// www.bezpekaqromad.org.ua](http://www.bezpekaqromad.org.ua).
19. Коробко С.Л. Робота психолога з молодшими школярами: метод. посібник / С.Л. Коробко, О.І. Коробко. – К.: Літера ЛТД, 2014. – 416с.
20. Костриця Л.М. Дитина в кризовому соціумі / Л.М. Костриця, В.О. Снігульська. – К.: Шкільний світ, 2016. – 136с.
21. Крюкова С.В. Удивляюсь, злюсь, боюсь, хвастаюсь и радуюсь. Программы эмоционального развития детей дошкольного и младшего школьного возраста: Практическое пособие / С.В. Крюкова. – М.: Генезис, 2006. – 208с.
22. Мамайчук І.І. Діти з розладами поведінки: психологічна допомога / І.І. Мамайчук, М.І. Смирнова. – К.: Редакції загально педагогічних газет, 2012. – 120.
23. Марінушкіна О.Є. Порадник практичного психолога / О.Є. Марінушкіна. - Х.: Основа, 2008. – 236с.
24. Мартиненко О.А. Корекція дезадаптованої поведінки молодших школярів / О.А. Мартиненко. – Х.: Ранок, 2011. – 176с.
25. Можгинский Ю.Б. Агрессивность детей и подростков. Распознавание, лечение, профилактика. – М.: Когито-Центр, 2008. – 181с.

26. Пахальян В.Э. Психопрофілактика и безопасность психологического здоров'я детей / В. Пахальян // Прикладная психология. – 2002. - №5. – С.83-95.
27. Петерина С.В. Воспитание культуры поведения у детей дошкольного возраста / С.В. Петерина. — М.: ВЛАДОС, 2003.- 245с.
28. Пісоцький В.П. Психічний розвиток та формування особистості в онтогенезі: навчальний посібник / В.П. Пісоцький, А.М. Горянська. – К.: КНТ, 2019. – 144с.
29. Практична психологія в початковій школі / Упоряд. О.А. Атемасова. – Х.: Ранок, 160с.
30. Проблеми розвитку та корекція емоційної сфери молодших школярів / Упоряд. О.А. Атемасова.- Х.: Ранок, 2010. – 176с.
31. Психогімнастика. Старший дошкільний вік / Упоряд. О.А. Атемасова. – Х.: Ранок, 2012. – 160с.
32. Психологічний словник / За ред. В.І. Войтка. – К.: Вища школа, 1982. – 216с.
33. Психология детства. Учебник / Под ред. А.А. Реана. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 368с.
34. Психолого-педагогічна діагностика школярів / Упоряд. О.Л. Співак. – Х.: Ранок, 2009. – 160с.
35. Савчин М.В. Вікова психологія. Навч. посібник / М.В. Савчин, Л.П. Василенко. – К.: Академвидав, 2005. – 360с.
36. Самооцінка учня / Упоряд. С.Д. Максименко, О.П. Главник. – К.: Главник, 2004. – 112с.
37. Сергеєнкова О.П. Вікова психологія. Навч. посібник / О.П. Сергеєнкова, О.А. Столярчук, О.П. Коханова, О.В. Пасека. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 376с.
38. Сучасні форми роботи з батьками молодших школярів / Упоряд. І.В. Васильченко. – К.: Редакції газет з дошкільної та початкової освіти, 2013. – 120с.

39. Саморуєва В.В. Діти без сім'ї: підготовка до життя / В.В. Саморуєва. – К.: Шкільний світ, 2011. – 128с.
40. Терещенко Л.А. Як зберегти психічне здоров'я дитини 5-7 років / Л.А. Терещенко. – К.: Редакції газет з дошкільної та початкової освіти, 2012. – 104с.
41. Терлецька Л.Г. Психологія дитинства: практикум. Навчальний посібник / Л.Г. Терлецька. – К.: Главник, 2006. – 144с.
42. Туріщева Л.В. Психологічні тренінги для школярів / Л.В. Туріщева. – Х.: Основа, 2011. – 124с.
43. Человек: анатомия, физиология, психология. Энциклопедический иллюстрированный словарь / Под ред. А.С. Батуева, Е.П. Ильина, Л.В. Соколовой. – СПб.: Питер, 2007. – 672с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Критерії агресивності дитини

1. Часом здається, що в дитину вселився злий дух.
2. Вона не може замовчати, якщо чимось незадоволена.
3. Якщо хтось завдав їй болю, вона обов'язково помститься.
4. Іноді дитина безпричинно починає сварку.
5. Буває, що вона із задоволенням ламає іграшки, розбиває щось.
6. Вперто наполягає на чомусь, так, що інші втрачають терпіння.
7. Вона може дражнити тварин.
8. Сперечатися з нею дуже важко.
9. Дитина дуже сердиться, якщо їй здається, що над нею хтось кепкує.
10. Іноді виникає бажання зробити погане, шокуючи своїм вчинком інших.
11. У відповідь на звичайні розпорядження прагне зробити все навпаки.
12. Не за віком буркотлива.
13. Сприймає себе як самостійну і рішучу.
14. Любить бути першою, командувати, підкоряти інших.
15. Невдачі викликають у неї сильне роздратування.
16. Легко свариться, вступає в бійку.
17. Намагається спілкуватися з молодшими та фізично слабкішими.
18. Характерні часті прояви похмурої дратівливості.
19. Не ладить з однолітками, не поступається, не ділиться.
20. Упевнена, що будь-яке завдання виконає краще за інших.

Додаток Б

Текст опитувальниа Басса-Дарки

- 1) Я ніколи не буваю настільки сердитим, щоб кидатися предметами.
- 2) Я легко дратуюся, але швидко заспокоююся.
- 3) Якщо я розлючуся, то мені хочеться вдарити когось.
- 4) Якщо мене не попросять по-гарному, я не виконаю прохання.
- 5) Мені здається, що до мене бувають часто несправедливі.
- 6) Я не люблю коли про мене говорять щось у мене за спиною.
- 7) Я не можу утриматися від суперечки, якщо друзі не згодні із мною.
- 8) Якщо мені траплялося обдурити когось, я відчував(ла) болісні каяття совісті.
- 9) Мені здається, що я не здатний вдарити людину.
- 10) Коли я дратуюся, то хлопаю дверима.
- 11) Іноді люди дратують мене просто своєю присутністю.
- 12) Якщо мені не подобається встановлене правило, мені хочеться його порушити.
- 13) Іноді мене гризе заздрість, хоча я цього не показую.
- 14) Я думаю, що багатьом дітям з нашої групи я не подобаюся.
- 15) Я вимагаю, щоб люди поважали мої права.
- 16) Іноді мені на розум приходять думки, яких я соромлюся.
- 17) Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки.
- 18) Іноді я виражаю гнів тим, що стукаю кулаком по столу.
- 19) Я часто почуваю себе як порохова бочка, готова вибухнути.
- 20) Якщо хтось вдає із себе «головного», я завжди поступаю йому всупереч.
- 21) Немає людей, яких я по-справжньому ненавидів би.
- 22) Напевно, є досить багато однолітків, які мені заздрять.
- 23) Навіть якщо я злюся, я ніколи не кричу.

- 24) Діти, які не хочуть вчитися, повинні відчувати почуття провини.
- 25) Я рідко даю здачі, навіть якщо хтось вдарить мене.
- 26) Я можу згадати випадок, коли був таким злим, що брав перший предмет, що попався, і ламав його.
- 27) Я буваю грубуватий стосовно дітей, які мені не подобаються.
- 28) Коли із мною розмовляють командним тоном, мені нічого не хочеться робити.
- 29) Зазвичай я намагаюся приховувати погане ставлення до однолітків.
- 30) Іноді мені здається, що наді мною сміються.
- 31) Якщо хтось дратує мене, я готовий сказати все, що я про нього думаю.
- 32) Мене гнітить те, що я мало слухаюся своїх батьків.
- 33) Якщо хтось першим ударить мене, я не відповім йому.
- 34) У суперечці я часто підвищую голос.
- 35) Я не дратуюся через дріб'язки.
- 36) Коли хтось вдає із себе «головного», я роблю все, щоб він не зазнавався.
- 37) Я не завжди одержую те хороше, на що, як мені здається, заслуговую.
- 38) У мене немає ворогів, які хотіли б мені нашкодити.
- 39) Я часто погрожую дітям, хоча й не збираюся приводити погрози у виконання.
- 40) Я роблю багато такого, про що згодом жалкую.

Додаток В

Приклади занять для першокласників

Заняття 1. Знайомство

Вправа «Привітання». Діти утворюють два кола (зовнішнє і внутрішнє), повернувшись одне до одного обличчям. За сигналом психолога (педагога) починають коротке знайомство з учасником, який стоїть навпроти. Одне коло рухається праворуч, друге – ліворуч. Таким чином, знайомство з однією дитиною відбувається протягом дуже короткого часу, потім підходить інший учасник і т.д.

Вправа «Нетрадиційні привітання».

Кожен учасник має привітатися з іншим:

- двома долонями;
- однією долонею;
- чолом;
- носом;
- коліном.

Вправа «Дружба починається з усмішки».

Діти стають у коло, тримаючись за руки і вітаються одне з одним, дивлячись у вічі, з посмішкою на обличчі.

Гра «Царівна Несміяна».

Один учасник сідає в центр кола, його називають Царівною Несміяною, решта дітей намагаються його розсмішити. Виграє той, хто зуміє найдовше протриматися і не засміятися. Обмеження для гравця: не заплющувати очі, не відвертатися, дивитися на того, хто намагається розсмішити.

Гра «Жу-жу».

Діти утворюють коло і беруться за руки – так треба стояти і під час завершення гри. За командою ведучого діти заплющують очі, притискають руки до тіла, ходять по кімнаті із заплющеними очима і «дзижчать». За командою ведучого зупиняються та утворюють коло,

розплющують очі й дивляться, чи утворилось коло.

Вправа «Настрої».

Потрібно зобразити сонну, безсилу, залякану, щасливу людину, дідуся, робота, малюка, який тільки навчається ходити.

Вправа «Добра тварина».

Діти стають у коло, тримаючись за руки. Дорослий (ведучий) тихим голосом говорить: Ми – одна велика, добра тварина. Послухайте, як вона дихає! (*Кожна дитина прислухається до свого дихання і дихання свого сусіда*). А тепер послухаємо разом! (*Вдих – усі роблять крок уперед, видих – крок назад*). Тварина не тільки дихає: так само б'ється її велике добре серце. (*Стук – крок уперед, стук – крок назад*).

Вправа «Дзеркала».

Один учасник уявляє, що він пішов у магазин дзеркал із маленькою мавпочкою, яка сидить у нього на плечі. Він стає в центрі кімнати, інші діти – дзеркала – розташовуються навколо. Мавпочка не може всидіти спокійно і постійно крутиться. А дзеркала одразу відтворюють усі її рухи.

Вправа «Усмішка по колу»

Усі беруться за руки і «передають» усмішку по колу: кожна дитина повертається до свого сусіда і, побажавши йому щось хороше, усміхається, а той у свою чергу передає посмішку далі.

Психолог цікавиться враженнями учнів, дякує їх за співпрацю.

Додаток Г

Рекомендації батькам агресивних дітей

1. Карайте дитину тільки в крайніх випадках: покарання може викликати або гнів дитини, або його постійне придушення; якщо гнів дитини буде постійно придушуватися, то він може перерости у в пасивно-агресивні форми поведінки.
2. Розвивайте власний самоконтроль і показуйте дитині варіанти прийнятого варіанту вираження гніву.
3. Вчіть дитину говорити словами про те, їй подобається чи не подобається.
4. Стимулюйте позитивні емоції дитини з метою перемикання з агресивної реакції на інші стани.
5. Уникайте негативної оцінки дитини.
6. Говоріть про свої почуття після агресивної реакції дитини.
7. Надайте дитині можливість нести відповідальність за свої агресивні реакції.
8. Створюйте ігрові ситуації, коли дитина може відреагувати негативні почуття.
9. Часті покарання закріплюють у дитини варіанти агресивної поведінки.
10. Формуйте в дитині почуття впевненості у вашій безумовній любові і прийнятті.

Додаток Д

КОДЕКС АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ
ЗДОБУВАЧА ВІЩОЇ ОСВІТИ ХЕРСОНЬСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Я, Філь Крістіна Русланівна, учасниця(ця) освітнього процесу Херсонського державного університету, УСВІДОМЛЮЮ, що академічна доброчесність – це фундаментальна етична цінність усієї академічної спільноти світу.

ЗАЯВЛЯЮ, що у своїй освітній і науковій діяльності **ЗОБОВ'ЯЗУЮСЯ**:

- дотримуватися:
 - вимог законодавства України та внутрішніх нормативних документів університету, зокрема Статуту Університету;
 - принципів та правил академічної доброчесності;
 - нульової толерантності до академічного плагіату;
 - моральних норм та правил етичної поведінки;
 - толерантного ставлення до інших;
 - дотримуватися високого рівня культури спілкування;
- надавати згоду на:
 - безпосередню перевірку курсових, кваліфікаційних робіт тощо на ознаки наявності академічного плагіату за допомогою спеціалізованих програмних продуктів;
 - оброблення, збереження й розміщення кваліфікаційних робіт у відкритому доступі в інституційному репозитарії;
 - використання робіт для перевірки на ознаки наявності академічного плагіату в інших роботах, виключно з метою виявлення можливих ознак академічного плагіату;
- самостійно виконувати навчальні завдання, завдання поточного й підсумкового контролю результатів навчання;
 - надавати достовірну інформацію щодо результатів власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використаних методик досліджень та джерел інформації;
 - не використовувати результати досліджень інших авторів без використання посилань на їхню роботу;
 - своєю діяльністю сприяти збереженню та примноженню традицій університету, формуванню його позитивного іміджу;
 - не чинити правопорушень і не сприяти їхньому скоєнню іншими особами;
 - підтримувати атмосферу довіри, взаємної відповідальності та співпраці в освітньому середовищі;
 - поважати честь, гідність та особисту недоторканність особи, незалежно на її стать, вік, матеріальний стан, соціальне становище, расову належність, релігійні й політичні переконання;
 - не дискримінувати людей на підставі академічного статусу, а також за національну, расово-етатичну чи іншою належністю;
 - відповідально ставитися до своїх обов'язків, вчасно та сумлінно виконувати необхідні навчальні та науково-дослідницькі завдання;
 - запобігати виникненню у своїй діяльності конфлікту інтересів, зокрема не використовувати службових і родинних зв'язків з метою отримання нечесної переваги в навчальній, науковій і трудовій діяльності;
 - не брати участі в будь-якій діяльності, пов'язаній із обманом, нечесністю, списуванням, фабрикацією;
 - не підроблювати документи;
 - не поширювати неправдиву та компрометуючу інформацію про інших здобувачів вищої освіти, викладачів і співробітників;
 - не отримувати і не пропонувати винагород за несправедливе отримання будь-яких переваг або здійснення впливу на зміну отриманої академічної оцінки;
 - не залякувати й не проявляти агресії та насильства проти інших, сексуальні домагання;
 - не завдавати шкоди матеріальним цінностям, матеріально-технічній базі університету та особистій власності інших студентів та/або працівників;
 - не використовувати без дозволу ректорату (деканату) символи університету в заходах, не пов'язаних з діяльністю університету;
 - не здійснювати і не заохочувати будь-яких спроб, спрямованих на те, щоб за допомогою нечесних і негідних методів досягти власних корисних цілей;
 - не завдавати загрози власному здоров'ю або безпеці іншим студентам та/або працівникам.

УСВІДОМЛЮЮ, що відповідно до чинного законодавства у разі недотримання Кодексу академічної доброчесності буду нести академічну та/або інші види відповідальності й до мене можуть бути застосовані заходи дисциплінарного характеру за порушення принципів академічної доброчесності.

04.03.2020
(дата)

(ім'я)

Філь Крістіна
(ім'я, прізвище)

Додаток Е
ДОВІДКА

про перевірку на текстові збіги у Науковій бібліотеці
кваліфікаційної роботи СВО Бакалавр
спеціальності 013 Початкова освіта (заочна форма)

Автор роботи	Філь К.
Назва роботи	Психологічний супровід молодших школярів з агресивними тенденціями в поведінці
Факультет	Педагогічний факультет
Науковий керівник	доцент Казаннікова О.В.
Роботу перевірено за допомогою програмного засобу	Unicheck
Ідентифікаційний номер роботи	ID файлу: 1002696717
Результати перевірки	Схожість 16,3 %

Директорка Наукової бібліотеки

Нателла АРУСТАМОВА

Бібліотекарка I категорії

Стефанія Соболь